

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

SAYI: 11
ERZURUM 1999

TANZİMAT'TAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR OSMANLI DEVLETİNDE AZINLIK PROBLEMİ

İsmail EYYUPOĞLU*

Azınlık kelimesi Türk Dil Kurumu'nun yayınlamış olduğu Türkçe Sözlük'de;

1-Bir toplulukta herhangi bir nitelik bakımından ayrı ve ötekilerden ayrıca az olan,

2-Bir ülkede egemen ulusa göre ayrı soydan ve sayıca az olanlar, ekaliyet, çoğunluğun karşıtı,

3-Azınlıkta kalmak, bir toplulukta belli bir sorun üzerinde oy verenlerden daha az olmak şeklinde ifade edilmektedir.¹

Felsefe sözlüğünde ise; Bir toplum içinde yaşayan az sayıdaki başka bir etnik gurup..., azınlık, bir ulus içinde başka bir ulustan insanların topluluğu olarak açıklanmaktadır.²

Kavramın sözlük anlamları genelde 1789 Fransız İhtilâli'nden sonra ortaya çıkan ulus kavramı ile anlamlandırılmıştır. Ancak, konumuz gereği Osmanlı'daki azınlık sorununa ışık tutması amacı ile İslâmî terimlerden olan 'Zımmî', 'Zimmet', 'Ehl-i Zimmet' ve 'Reaya' kavramlarının açıklanması gerekmektedir;

Kur'an-ı Kerim'de din uğruna savaşmayan ve yurttan çıkarılmayan, farklı din ve inançlara mensup insanlara karşı, adaletli davranmanın zorunluluğu üzerinde durulmuştur.³ İslâmî hukuk çerçevesinde;

Zımmî, İslâm Devleti tebasından olan ve haraç veren Hıristiyanlar ve Yahudiler,
Zimmet, sahip çıkma, koruma zorunda kalma,

* Atatürk Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arş. Gör.

¹ Türkçe Sözlük I, Ankara 1988, s.120.

² Orhan Hançerlioğlu, Felsefe Ansiklopedisi 1, İstanbul 1976, s.123.

³ "Allah din uğrunda sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara karşı adil davranmanızı yasak kılmaz. Doğrusu Allah adil olanları sever (Mümtehine, 60/8). Böyle olanlar ve onların yardımlarını dost edinmek de yasaktır. Onları dost edinenler zalimdir (Mümtehine. 60/9). Bkz. Vecdi Akyüz, Kur'an'da Siyasi Kavramlar, İstanbul 1988, s.120.

Ehl-i zimmet, Bir İslâm Devleti'nin himaye ve uyruğunda olan kimseler,⁴ olarak açıklanırken,

Reaya da Bir hükümdar idaresinde bulunan ve vergi veren halk, Hıristiyan tebaa,⁵ anlamlarına gelmektedir. İslâm fikhındaki bu kavramların uygulanışı da zamana, zemine ve devletlerin izlediği politikaya göre farklılık göstermektedir. Bunun en güzel örneğini Osmanlı İmparatorluğu'nda görmekteyiz. Osmanlı zimmîleri bir yandan ferdi olarak fikhındaki zimmet hükümlerine tabii tutulurken, bir yandan da mensup oldukları din ve mezheplere göre 'millet' adı verilen farklı gruplarda toplanmaktaydılar.⁶ Buradaki millet kavramı, aynı dine (veya mezhebe) inanan insan topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti, Müslümanların tek millet, Gayrimüslimleri de inandıkları din ve mezhebe göre ayrı ayrı milletler⁷ olarak tanımlamış, buna bağlı olarak da siyasî, idarî ve sosyal organizasyonlarını bu ayırım temelinde geliştirmiştir.⁸

Osmanlı Hukuk sistemi sadece İslâmî hukuk kurallarına dayanmıyordu. Kamu hukukuna ilişkin konularda, padişahlara İslâm hukukuna aykırı olmamak şartı ile hukuk yaratma yetkisi tanınmıştı. İmparatorluğun geniş alanlara yayılması ırk, din ve kültürel açıdan farklılıklar içermesi, padişahlara bu yetkinin verilmesini zorunlu kılmıştı. "Padişahın, daimi bir oluşum ve gelişme halinde bulunan hayatın her gün getirdiği farklı ve yeni ihtiyaçlarına uygun olarak ceza, vergi, toprak hukuku gibi alanlarda koyduğu kurallara örfî hukuk adı verilirdi." Örfî hukuk sadece kamu hukuku alanında uygulanmakta idi. Özel hukuk alanında böyle bir yetkileri yoktu. Müslümanlar arasında İslâm'ın bu konu ile ilgili kuralları aynen hayata geçiriliyordu. İmparatorlukta değişik din ve mezheplerdeki gayrimüslimlere ise yine İslâm hukukunun 'zimmet' hükümlerine uygun olarak kendi dini kuralları uygulanmakta idi.⁹

Konuya bu açıdan yaklaştığımızda, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik sahası üzerindeki topraklarda toplumsal konum açısından aralarında farklılıklar olan çeşitli etnik unsurlar yaşamakta idi. Modern çağ başlamadan önce inanç, dil ve ırk farklılıkları basit ama etkili bir yapı aracılığı ile uzlaştırılmakta idi. Yönetenler, yönetilen halkların toplumsal, kültürel dünyalarına etkide bulunan, fakat onlardan ayrı kalan kendi kurumlarına dayanıyordu. İmparatorluk alanının istikrar ve bütünlüğü, hükümet merkezinin uzaktan gücü ve toplumun özel yapısı sayesinde

⁴ Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât, Ankara 1993, s.187.

⁵ F. Develioğlu, s.880.

⁶ Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, Ankara 1996, s.7

⁷ "Osmanlı toplumu, Müslüman ve Gayrimüslim olmak üzere iki ana sınıftan meydana gelmişti. Bireylerin toplumdaki statüsünü belirleyen temel faktör dindi. Toplum inanç temeline göre çeşitli milletlere ayrılmıştı. Millet, din ya da mezhebe bağlı topluluk demektir." Bkz. Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, İstanbul 1992, s.11.

⁸ Mümtaz'er Türköne, Osmanlı Modernleşmesinin kökleri, İstanbul 1995, s.42.

⁹ G. Bozkurt, Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara 1996, s.39.

korunuyordu. Piyasanın ekonomik düzeni loncalar vasıtası ile sağlanmakta diğer taraftan cemaat kurumları da fertlerin toplumsal konumlarını elde etmesine yardımcı olmaktaydı. Her bir kültür, farklı bir halkın ayırt edici özelliklerine işaret ederken, ulusal bir özellik taşımayan siyasi yapı, imparatorluktaki değişik unsurlara¹⁰ kendi özel toplumsal konumlarını yaratmak için izin veriyordu.¹¹

Kısaca, Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, Tanzimat'a kadar salt "Yönetici kesim olan Müslümlardan farklı dinlere mensup olmaları" nedeniyle zorunlu olarak özel hukuk ve kamu hukuku açısından farklı bir sistemde yerlerini aldılar. Millet adı verilen bu sistemde, zımmî topluluklarda kendi dini, sosyal ve hukukî durumlarını düzenleme izni verildi. İslâmî düşünce, hoşgörü ve Osmanlı yönetiminin özelliklerinin birleşmesi ile ortaya çıkan bu sistemde devlet, kendisine bağlı bu dini grupları alt yönetim olarak denetim altında tutuyordu. Aynı kilise ve hukuka bağlı her grup ayrı ayrı ama kimlikleri, özellikleri belli olarak yaşıyorlardı.¹²

1789 Fransız İhtilâli'nden sonra imparatorlukların dağılma sürecine girmesi ve milliyetçilik ilkesinin ön plana çıkması ile birlikte¹³; Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim tebaayı kendi menfaatleri yönünde hareketlendirdikleri görüldü. Osmanlı Devleti adını açököşün büyük sebepleri arasında yer alacak olan bu gelişme, diğer taraftan imparatorluğun ömrünün uzamasına da büyük devletlerin kendi iç çekişmeleri yüzünden yol açacaktı.¹⁴ Yani, Osmanlı İmparatorluğu, gerek iç ve gerekse dış sebeplerden dolayı gücünü kaybettikçe yabancı devletlerin iç işlerine müdahalesi de aynı oranda artıyordu. Devlet'in egemenlik haklarını kısıtlayan Avrupa Devletleri, kendi aralarındaki rekabetten dolayı, 'Osmanlı Devleti'ni kendilerine saklamak istedikleri bir av gibi' birbirlerine kaptırmamaya çalışıyorlardı.¹⁵

Avrupa Devletleri'nin elindeki azınlık kozu, imparatorluğun yıkılışına kadar Osmanlı'nın başında Demokles'in kılıcı gibi sallamaya devam edecekti. Büyük

¹⁰ Bu unsurları ihtiva eden kavramlar 'etnik' ve 'azınlık' kavramları olarak karşımıza çıkmaktadır. Orhan Türkdoğan, "Etnik ve azınlıklar sorunu, sosyolojik açıdan belirlenmesi gereken kavramlardır. Etnik farklılaşma her şeyden önce, bir toplum içindeki azınlık ve çoğunluk ayırımıyla yakından ilgilidir. Bir milletin siyasal denetiminde kendi milliyet grubu egemen ise, fert bir çoğunluk grubunun üyesi; eğer ferdin mensubu bulunduğu milliyet egemen durumda değilse, o zaman bu fert azınlık bir grubunun üyesi sayılır." diyerek egemenlik bağlamında azınlık meselesini ele almış ve etnikliği ise hem soy hem de milliyet birliği anlamında kullanmış ve 'aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip olan insan grubu', olarak sosyolojik bir tanımlamada bulunmuştur. Bkz. Orhan Türkdoğan, Niçin Milletleşme, İstanbul 1995, s.12-16.

¹¹ Gerasimos Agostinos, Küçük Asya Rumları, (Çev. Devrim Evcı), Ankara 1997, s.308.

¹² G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının..., s.213.

¹³ Oral Sander, Siyasî Tarih I, Ankara 1989, s.111.

¹⁴ Tahsin Ünal, Türk Siyasî Tarihi, Ankara 1978, s.113.

¹⁵ Paul Imbert, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri, (Çev. Adnan Cemgil), İstanbul, s.152.

güçleri, buna iten sebepler çeşitlilik göstermektedir. Öncelikli olarak İslâm'ın karşısında Hıristiyan unsurları desteklemek, geçmişten gelen geleneksel bir tavidir. Çağdaş liberalizmin insan hakları adına, "köleleştirilmiş halkların kurtuluşu için uğraşıyordu. Milliyetçilik ilkesi adına da ezilen ırkların boyunduruktan kurtarılması" isteniyordu.¹⁶

Fransız İhtilâli'nin ortaya attığı milliyet, hürriyet ve eşitlik prensipleri gayrimüslim unsurları etkileyerek ülkenin birlik ve bütünlüğünü kökünden sarsacak derecede önemli sonuçlar doğurmuştu. 1803'te Kara Yogi, 1821'de Mora isyanları ile uğraşan devlet, 1829 Edirne Anlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Eflak, Boğdan Beylikleri ve Sırbistan'a özerklik tanınmıştı. Devlet'in geleneksel kurumlarında köklü değişiklikler yapan II. Mahmud, müsadereyi kaldırırken "bundan böyle ne Müslümanlara ne reayaya tatbik edilmeyeceğini" de belirtmişti. Bu dönemde Müslüman halk ve gayrimüslimleri birbirine yaklaştırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştu.¹⁷ Onun bu faaliyetlerinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın da büyük katkısı olmakta idi. Reşit Paşa, yapılan ıslahat faaliyetlerinde özellikle tebaa arasında eşitliğin sağlanmasına çalışmakta ve padişahı bu konuda teşvik etmekte idi.¹⁸

II. Mahmud, "Ben tebaamdan Müslümanı camide ve Hıristiyanı kilisede ve Museviyi sinagogda fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur." sözü ile devletce Müslüman olan ve olmayanlar için eşit muamele yapılacağı yolunda ortaya bir prensib atmış oldu. Bundan başka fesi, ordu memurlar için müşterek serpuş kabul edince, Müslüman ve Hıristiyan halktan pek çok kimseler de bu serpuşu kabul etmekle, cemiyeti kıyafet yönünden bölmekte olan şekil farkları da kaybolmaya başladı.¹⁹

Urguhart, Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'ni gezdikten sonra zımmîlerin kavuk giyebildiklerini yazar yazarak izlenimlerini şöyle aktarır:

"Bu belki manasız görülür, fakat bu öyle değil. Türklerle Hıristiyanlar arasında farik vasıf elbisede, isimde ve selam tarzındadır. Elbise daha ziyade mühimdir. Eğer bugün (1832) kanun bu elbise kayıtlarını öne sürmese bu farkların da kalkacağı şüphesizdir. Böyle bir vaziyette Müslüman ve gayrimüslim halkın zamanla karışacağına eminim. Hıristiyan bir Manastırlı bana 'eğer bugünkü sadrazam 10 yıl daha yaşarsa Türklerin bizimle yortu edeceklerine bizim de onlarla iftara oturacağımıza eminim'" şeklinde ilginç bir tesbitte bulunur. II. Mahmud döneminde önemli olan olaylardan biri de 1829'da Ermeni katoliklerin bir millet olarak kabûlü ve 1831'de Ermeni Patriğinin bir beratla 'Ermeni Katolik Milleti'nin

¹⁶ P. Imbert, s.153.

¹⁷ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı..., s.41.

¹⁸ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara 1985, s.99.

¹⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VI, Ankara 1988, s.274. II. Mahmud'a bu sözleri yabancı elçilerin huzurunda Mustafa Reşid Paşa söylemiştir. Bkz. R. Kaynar, s.100.

başı olarak atanmasıdır. Tüm Katolik Maruni ve Rumlar da dini konularda bu makama bağlandı.²⁰

II. Mahmud'un ıslahatları genel olarak değerlendirildiğinde kendisinden önceki dönemlere oranla daha kapsamlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Batılılaşma yolunda meydana gelen ve toplumsal değerlere ters düşen yeniliklerin Müslüman halk tarafından benimsenmeyip, nefret edildiği ve ıslahat çalışmalarının büyük ölçüde halka rağmen yapıldığı anlaşılmaktadır.²¹

Bazı tarihçiler tarafından "Türklerin İlk Haklar Beyannamesi" ve "İçtimai Bir Mukavele" olarak tanınan 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte²²; idari ve adli reformların, özellikle de imparatorluktaki Hıristiyan azınlıklarının konumuna ilişkin reformların ardındaki en önemli dürtülerden biri şüphesiz ki daimi dış baskı idi. Avrupalı güçler, klasik Osmanlı yapısı içerisinde belirli bir konuma sahip olan cemaatlerin göstermelik bahanelerle konumlarının iyileştirilmesi için baskıda bulunuyorlardı. Bu faaliyetlerin sonucunda bu cemaatler Müslüman çoğunlukla kâğıt üzerinde eşit konuma geçtiler. Ama bu onları eski millet sisteminde sahip oldukları ayrıcalıklardan vazgeçmeye sevketmiyordu.²³ Osmanlı Devlet adamları yapılan yeniliklerle imparatorluktaki fertlerin bir bütün olarak eşitlik şemsiyesi altında devlet hizmetlerinden tam olarak faydalanabildiği bir Osmanlı milliyeti oluşturmak için ödenmesi gereken bir fiyat olarak düşünmekteydiler. Bu düşünce doğru idi. Fakat yaşanan süreç içerisinde Osmanlı devlet adamları pratikte bu gibi fikirleri uygulayabilme fırsatı bulamayacaklardı.²⁴ Ancak Tanzimat'la birlikte tebaanın hakları açısından aşağıda belirteceğimiz üç konu için önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Bunlar; Şubat 1857'de Sultan Abdülmecid'in çıkardığı ve zenci köle ticaretini yasaklayan ünlü ferman, ikinci olarak Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamak ve üçüncü olarak ta yönetilenlerin can, mal ve haysiyetlerinin korunmasıdır.²⁵ Yine Tanzimat'la birlikte iltizam usulü kaldırıldı. Askerlik hizmeti de vatan hizmeti kabul edilerek 4-5 sene ile sınırlandırıldı. Ferman, faydalı nizami kanunların yapılacağını, rüşvetin yasak olacağını, Müslüman ve Müslüman olmayanlara eşit olarak uygulanacağını bildiriyordu.²⁶

Tanzimat'ın temel felsefesi, kanun önünde eşitlik prensibi idi. Müslümanlar için konmuş olan şer'i hukuk Müslüman olmayanlara uygulanamayacağına göre her

²⁰ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı..., s.42.

²¹ Sami Şener, Osmanlı'da Siyasal Çözülme, İstanbul 1986, s.139.

²² Tarık Zafer Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, İstanbul 1996, s.32.

²³ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul 1995, s.87. "Reşit Paşa, Müslüman ve Hıristiyanlar arasında eşitliği tesis etmek hususunda çok geçmeden özel taleplerin geleceğini tahmin edememişti. Ayrıca o, söz konusu taleplerin ortaya çıktıkları kadar güçlü ve tahrip edici olacaklarını da önceden görememişti. Bkz. Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İstanbul 1996, s.22.

²⁴ Ş. Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesi..., s.23.

²⁵ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul 1983, s.80.

²⁶ Sina Akşin, Türkiye'nin Yakın Tarihi, Ankara 1996, s.23.

iki tarafın da tabi olacağı genel nitelikli kanunlar hazırlamak gerekli idi. fakat bunun gerçekleştirilmesi için de dini hukuk kuralları ile kapitülasyonlar gereği uygulamak zorunda kaldığı hukuk kuralları bir engel olarak karşısında durmakta idi. Devlet bu amaçla bir takım atılımlarda bulundu. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye yeni üyeler atanırken ülkenin dört bir tarafına tanzimat kuralları ile ilgili talimatlar gönderilmeye başlandı. Ülkenin dört bir tarafında yerel meclisler açılarak bu meclislere gayrimüslim üyelerin de dahil edilmesine çalışıldı.²⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi Tanzimat, bütün tebaa için hukuk eşitliği prensibini kabul ettiği için adalet sisteminde bir birliğe girmek zorunlu idi. Böyle bir birliğin tesisi şeriatın olduğu kadar, İslâm olmayan cemaatlerce yüzyıllardan beri alışmış oldukları dini esaslara dayanan hukuk kurallarının terkedilmesi ile mümkündü. Halbuki böyle bir şeyin bu dönemde yapılmasına imkân yok idi. Çünkü yabancı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imtiyazlarından feragat etmek istemedikleri gibi, Müslüman olmayan Osmanlı tebaasına verilmiş olan hak ve imtiyazlara da dokunulmasına hiç bir vech ile rıza göstermiyorlardı. Kısaca, Orta çağlarda görülen Haçlı zihniyetinin başka bir şekilde yansması Abdülmecid devrinde görülmekte idi.²⁸

1854 yılında Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir dönem başladı. Askeri alanda alınan başarısızlıklar reformların başarısızlığı olarak algılandı. Hükümet, Avrupalı güçlere reformlardaki samimiyetini bir kez daha göstermek zorunda kaldı. Avrupalıların çoğu için Osmanlı samimiyetinin 'mihenik taşı' Müslüman olmayanlara karşı takınılan tavır idi.²⁹ Ancak yapılacak yeniliklerin dış baskı sonucu gerçekleştirilmediğini 'kanıtlama' imkânını da padişaha tanımak istediklerinden, bu hususların uluslararası bir anlaşmada yer almasında diretmeekten vazgeçip, iç hukuk belgesi biçiminde düzenlenmesini kabul ederek, konu ile ilgili görüşlerini Bab-ı âli'ye ilettiler. Böylece İslahat fermanı'nın esasları, Ali Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri arasında kararlaştırıldı. Ferman, 18 Şubat 1856'da ilân edildi.³⁰

İslahat Fermanı şu esasları içermekte idi:

- 1-Can, mal ve namusun korunacağı,
- 2-Bütün tebaanın kanun önünde eşitliği,
- 3-Memuriyete, askerlik hizmetine gayrimüslimlerin de kabulü,
- 4-Mezhep ve öğretim hürriyetinin bahşedileceği,
- 5-Mahkemelerde gayrimüslimlerin de şahadetinin kabul edileceği,

²⁷ G. Bozkurt, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Ankara 1996, s.50-51.

²⁸ E. Z. Karal, VI, s.283.

²⁹ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1991, s.115.

³⁰ Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul 1996, s.72.

6-Gayrimüslimlerin mezhebi muafiyet ve imtiyazların korunması ile vilayet ve nahiyelerin idare meclislerine aza olabilecekleri,

7-Resmi evrak ve haberleşmede gayrimüslimlere hakaret edici sözlerin kullanılmaması,

8-Rüşvetin kaldırılması, mali, adli, sosyal güvenlik ıslahatların devam edeceği,

9-Yabancılara emlak tasarrufu için haklar verileceği,

10-Eğitim ve bayındırlığa önem verileceği,

11-Müslim ve gayrimüslimler arasındaki sosyal ve iktisadi davalara bakmak üzere karma mahkemeler kurulacağına dair geniş hükümler vardı.³¹

Bu ferman, vergi iltizamı ve diğer kötü uygulamaları tekrar kaldırarak 1839 fermanının ilkelerine yeniden teyid etti ve öncekinden daha özel ve kesin ifadelerle dine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının tam eşitliğini belirtti.³²

Islahat Fermanı, batılı devletlerin ve Rusya'nın ardı arkası kesilmeyen müdahalelerine dayanak olduğu kadar, iç siyaset açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Türk ve Müslüman halka bir anayasa vermediği halde Islahat Fermanı, Hıristiyan milletlerin anayasal gelişmelerinin başlangıcı olacaktır. Bu belge, onlar için ulusal bağımsızlıklarının bir bildirisi olarak kabul edilebilir.³³ Niyazi Berkes bu durumu şöyle ifade etmektedir:

*"Müslüman olmayan halkların din-hukuk hayatında iki önemli gelişme başladı. Bu iki gelişmeyi başlatmada biraz büyük devletlerin, biraz da Tanzimat Hükümeti'nin sorumluluğu vardır. Bu gelişmelerin birincisi Hıristiyan cemaatlerin birer ulus haline gelme yoluna girmesidir. İkincisi, bu milletlerin kilise meclislerine ruhbandan olmayan (laic) üyelerin konmasıdır. Böylece Hıristiyan cemaatlerde uluslaşma ile laikleşme birlikte başlamış oldu."*³⁴

Tanzimat devri yöneticileri kadar günümüz tarihçileri arasında da Islahat Fermanı tartışılan bir belgedir. Bu belgenin tamamen dış baskı sonucu çıkarılan devletin onurunu kıran ve hatta bağımsızlığını zedeleyen bir belge olduğu söylenmiştir.³⁵

³¹ T. Önal, s.265.

³² B. Lewis, s.116.

³³ B. Tanör, s.73.

³⁴ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.223.

³⁵ "Ülke içindeki egemen din dışındaki dinden gruplara bir takım hakların verilmesi, 19. yüzyıl Osmanlı yönetim ve siyasetinin dışında bir olay değildir. Gayrimüslimlerin buldukları yerde ihtiyaç duydukları okul ve kiliseleri ve benzeri işlev gören kurumları kurmaları, bunları serbestçe onarabilmeleri klasik dönemdeki sınırlamaların kalkması gibi hukuki değişiklikler aslında 19. yüzyıl Osmanlı yönetim anlayışına da uygundu. Yine

Islahat Fermanı'nın çıkarılması üzerine bazı bölgelerde, özellikle tutucu Müslümanların yaşadığı doğu bölgelerinde Müslümanlar, Hıristiyanlar aleyhine gösteriler düzenlemiş ve buna bağlı olarak çatışmalar çıkmış, bazı bölgelerde de zımmiler, bağımsızlık kazanabilmek amacı ile ayaklanmışlardır. Tarafların aralarındaki kavgalar çoğunlukla adli sistemden doğmakta idi. Lübnan'da ise, 1860'da iç karışıklıklar çıktı. Eşitlik ilkesi Müslümanları rahatsız etmişti. Bu arada Girit'te de olaylar çıktı. Nüfusunun çoğunluğu Rum olan Giritliler bağımsızlık ya da Yunanistan'a katılma isteği ile -ilk ayaklanma 1841- yeniden ayaklandılar. Rumlar, 1856 fermanından sonra büyük çapta gayr-i menkul almaya başladılar. Yunanistan'ın da tahrikleri ile Osmanlı idaresinden memnun olmadıklarını iddia ederek ayaklandılar. Sonunda Sadrazam Ali Paşa, adada yeni bir idare tarzı kurmak amacı ile Girit'e gitti. 1868'de Girit'in yeni idare tarzını açıklayan bir ferman yayınladı. Bu fermanla gayrimüslim halka idare meclislerine ve karma mahkemelere üye olma hakkı tanındı. Valinin biri Hıristiyan, biri Müslüman olmak üzere iki tane müşaviri olacaktı.³⁶ 1875-1876 yılları arasında Hersek'te isyanlar çıktı.³⁷

Osmanlı Devlet adamları 18 Aralık 1875'te yaşanan problemlerden dolayı yeni bir girişimde bulundular. Adalet fermanı olarak adlandırılan bu belge, Islahat Fermanı gibi dış siyasetin baskısı ile hazırlanmış ve yayınlanmıştı. Ancak bu fermana Rus nüfuzu hakimdi. Ferman, genel prensipleri içerdiği için bütün imparatorluğu kapsıyordu. Bununla beraber, Bosna Hersek asilerini tatmin etmek için devletçe ve fertlerce satışa çıkarılan toprakların satın alınmasında Müslümanlarla Hıristiyanların arasında fark gözetilmeyeceği ifade edilmiş ve onların mülk sahibi olabilecekleri belirtilmek istenmişti.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan unsurlardan biri olan Ermeniler de devletin otoritesine karşı ayaklanacaklardı. Osmanlı Devleti'nde "Millet-i Sâdika" olarak adlandırılan bu millete, 1461'de patriklik, 1860'da dini, milli ve sosyal meselelerini müzakere etmek üzere "Ermeni Meclis-i Umumi-i Millisi" adlı bir meclis kurmalarına izin verilmişti. Ermeniler kendilerine duyulan güvenin ışığında büyük bir serbestlik içerisinde okullarını açar, yönetir, eğitim yapar, öğretmen ve

mevcut liberal iktisadi anlayışa göre, yabancıların ülkede toprak satın alması da bu komisyonu tamamlıyordu. Bununla beraber Islahat Fermanı hükümlerinin aksaksız uygulandığı düşünülmemelidir. Bürokrasi ve halk eski alışkanlık ve geleneklerinin dışına çıkmakta pek az istekli ve çekingendiler. Vaad edilenlerin uygulamada bir hayli frenlendiği görülüyordu." Bkz. İ. Ortaylı, s.101.

³⁶ G. Bozkurt, Gayrimüslimlerin Osmanlı Vatandaşlarının..., s.71-74.

³⁷ "Sırbistan, Karadağ ve Romanya'da başarılı olan panislavistler yeni hedef olarak kendilerine Bosna Hersek, Makedonya ve Bulgaristan'ı seçtiler. 1862'de Hersek'te isyan çıkmış fakat Bab-ı âli'nin bazı haklar vermesi ile sükunet sağlanmıştı. Panislavistlerin tahriki ile vergilerin fazlalığı bahane edilerek Hersek'te 1875'te yeni bir isyan çıktı. İsyancılar Karadağ'a sığındı. Rus elçisinin araya girmesi ile bunlar affedildiler. Bu hoşgörü karşısında yeniden isyan ederek çeteciliğe başladılar." Bkz. Büyük İslâm Tarihi, XII, s.137.

³⁸ E. Z. Karal. VII, s.80-81.

papazları tayin eder, dini ve milli meseleleri açıkça tartışır, ticaret ve tarımlarını rahat ve huzur içerisinde yapar, devletin üst makamlarına kadar yükselebilirlerdi. Fakat, XIX. yüzyılın ortasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu toprakları üstünde bağımsız bir Ermenistan kurma hayaline düştüler. Bu fikir, bazı devletler ve kuruluşlar tarafından ortaya atıldı ve beslendi.³⁹

1856 Paris Antlaşmasını müteakip, Doğu Anadolu'daki Osmanlı tebaası üzerindeki Osmanlı baskısı iyice arttı. Aynı zamanda Ermeniler arasında Osmanlı idaresine karşı koymak maksadı ile gizli teşkilat faaliyetine geçildi. Bu kabilden olmak üzere 1872'de Van'da 'kurtuluş birliği' adını taşıyan gizli bir cemiyet kurulması bu tarz faaliyetin ilki idi. Rus ajanları da boş durmayarak Türk Ermenistan'ı adını verdikleri beş vilayette kışkırtma faaliyetlerine giriştiler.⁴⁰ Sadece Ruslar değil Fransızlar da 1861'de Lübnan'a verilen muhtariyetten cesaretle Zeytun⁴¹ Ermenilerini isyana kışkırtarak burada muhtar bir Ermeni Prenslığı kurmak için harekete geçmişler ancak, Osmanlı Devleti'nin sert tepkisi üzerine bunu başaramamışlardı.⁴²

İmparatorluk, Tanzimat'ın ilânından I. Meşrutiyet'e kadar geçen sürede azınlıkların, yabancı güçlerin etkisi ile çıkardığı problemlerle uğraşırken hukuki, idari ve ekonomik tedbirlerle düzeni sağlamaya çalışıyordu.⁴³ Osmanlı aydınları ve

³⁹ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar , İstanbul 1991, s.102. Osmanlı tarihi Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos ve 41 yüksek rütbeli memur kaydetmektedir. Ermeni Bakanlar arasında Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta Bakanları gibi son derece önemli mevkilerde bulunanlar olmuştur. Bkz. Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, (Haz. Dış Politika Enstitüsü), Ankara 1983, s.8.

⁴⁰ Süleyman Kocabaş, Osmanlı İsyânlarında Yabancı Parmağı, Kayseri 1992, s.43.

⁴¹ Kahramanmaraş'a Bağlı Süleymanlı Nahiyesi

⁴² Erdal İltar, Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyânları, Ankara 1995, s.102-105.

⁴³ "Tanzimatçı metodla devletin çeşitli müesseselerinin ıslahına devam edilmiştir. İmparatorluk yapısına yenilik getirmeleri bakımından iki müessese üzerinde durulabilir. Bunlardan birisi idari bölgelerin yeni bir şekle göre düzenlenmesi, diğeri de Şura-yı Devlet'in kuruluşudur. Yeni şekle göre Osmanlı İmparatorluğu vilayetlere bölünmüştür. Ülkenin vilayetlere göre taksimi, idari görülen fakat siyasi alana yenilik getirmiş olan bir olaydır. Çünkü ilk siyasi seçim prensibi ve mahalli idare sistemi bu yoldan imparatorluk yapısına girmiştir. 1868 tarihli 'teşkilat-ı vilayet nizamiyesi'ne göre idari taksimat şu idari sırayı takip etmiştir: Vilayet, Liva, Kaza, Karye. Vilayet, Liva ve Kazaların birer idare meclisleri vardır. Bunların her birinde iki müslim, iki gayrimüslim dört seçilmiş üye bulunacaktır. Bunlar halk tarafından müntehap kimseler olacaktır. Ayrıca vilayetlerin divan temyizlerinde de 6, Umumi meclislerinde de 4 üye; Livaların meclis temyizlerinde de 6 üye, Kazaların meclis-i devailerinde 3 üye halk tarafından seçilmiş olacaktır. Karyelerde ise, seçim prensibi daha geniş bir uygulama alanı bulmuştu. Her karyenin iki muhtarı ve ihtiyar meclisinin bütün üyeleri karye halkı tarafından seçilecekti. Bütün seçilmiş üyelerin Osmanlılık gayesinin uygulanmasından ötürü yarısı Müslim yarısı da gayrimüslim olacaktır. Bu suretle seçim prensibi ilk kez uygulanmış olacaktır." Bkz. T. Z. Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, s.40-41.

devlet adamları imparatorluğu içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak için bir takım atılımlar içine girmişlerdi.

Reşit, Ali ve Fuat Paşalar Osmanlılık akımını bir ideoloji haline getirdiler. Bu Osmanlılık, Avusturya İmparatorluğu'nun "Kaiserreich Nationalismus"u gibi idi. Bütün tebaanın eşitliği prensibi, yeni bir Osmanlı devlet milliyetçiliği ve vatanseverliği yaratmaya yönelikti. Tanzimat Osmanlıcılığı, Fransız İhtilali'ne tepki olarak doğmuştu. Özünde tutucu bir politika idi. Ama kozmopolit bir imparatorlukta o gün için gerçekçi görünüyordu.⁴⁴

1865'te İstanbul'da gizli olarak kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin amacı; "Devletin dış siyaset adına gösterdiği acze karşı olan" gençlerin Şinasi tarafından kurulup "İlmizi Namık Kemal Bey'e devrettiği Tasvir-i Efkâr matbaasında" toplanması ve hükümeti tenkid yollu araştırmalardan ibaretti. Cemiyet bir nizamnameye ve programa sahipti. Amaçları meşruti bir idare kurmaktı. Programın birinci maddesine göre "Hıristiyan tebai Osmaniyenin ıslahına çalışmak." temel bir faaliyet prensibi olarak benimsenmişti.⁴⁵

Ali Suavi, "*Bugün Osmanlı Devleti'ndeki insanların tek bir milliyeti vardır. Osmanlı*" derken, Mustafa Fazıl Paşa; "*Müslüman, Katolik, Rum, Ortodoks olmak kamu hizmetinde görev almak için önemli değildir. önemli olan ehliyet ve vatanseverliktir.*" diyordu. Böylece devletin tüm tebaası Osmanlı olacaktı. Ayrıca vatanseverlik kavramı din ve milliyetçilik kavramlarının üzerine çıkartılarak ülke halkı bir bütün haline getirilecekti. Ancak geleneksel Türk ve İslâm kültürünün muhafazasını da savunan bu grup, hükümetin resmi reform programına Hıristiyanlara çok fazla imtiyaz verildiği ve Avrupa devletlerine ülkenin iç işlerine karışma fırsatı yaratıldığı iddiaları ile karşı çıktı. Onlara göre reformlarla İslâm hukuku ve kültürü yara almıştı. Özellikle derneğin en etkili yazarlarından olan Namık Kemal ve Ziya Paşa reformları eleştirdi.⁴⁶

Namık Kemal; "*Büyük güçlerin özel himayesine mazhar olan imparatorluğun Hıristiyan halkının, Müslümanlarınkinden çok daha fazla imtiyaz kopardığını...*"⁴⁷ gayrimüslimlerin tanıklık ve mahalle içinde mal almaları konusunda hakları olmadığını, ama Müslümanların da patrikhane gibi koruyucularının bulunmadığını, Hıristiyanların ıslahat ihtiyaçlarının Müslümanlardan az olduğunu, üstelik vatanın her türlü menfaatinden ortak yararlandıkları halde vatan uğruna kan dökmediklerini belirtiyordu. Namık Kemal, Gayrimüslimlerin kamu hizmetlerinde çalışmaktan ne gibi kârları olduğunu soruyor, onlar vatanlarını korumadıkça onlara verilecek hakların da ihtilafı artıracığını yazılarında aksettiriyordu. Ziya Paşa da Müslüman

⁴⁴ İ. Ortaylı, s.99.

⁴⁵ T. Z. Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, İstanbul 1952, s.92-93.

⁴⁶ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının..., s.109.

⁴⁷ Ş. Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin..., s.46.

haklarını kimsenin korumadığını bütün olumlu şartların gayrimüslimlerin lehine olduğunu ifade ediyordu.⁴⁸

“Mithad Paşa'nın amacı; İngiliz, Fransız ve Rus elbirliği ile isteneceği muhakkak olan ıslahat isteklerini önlemek için onlardan önce davranmak, Türk olmayan uluslara veya bölgelere mahalli muhtariyetler vererek bir nevi imparatorluk, milletler camiası yaratmaktır. İşte Anayasa reformu bu İstanbul Konferansı⁴⁹ toplanmadan önce seri bir şekilde belirtmek için devlet adamları kaç yıldır 'batının mali esaretine girdik, idareyi halka vermeli, anayasa yapılmalı' diye çarpıtan Namık Kemal'lere başvurmaya tenezzül buyurdular.”⁵⁰

n 23 Aralık 1876'da Kanun-ı Esasi kabul edildi.⁵¹ Bu Osmanlı'nın batılı tarzda hazırlanmış olan ilk anayasası idi. 1876 Anayasası, devletin siyasi yapısında sürekli bir değişiklik meydana getiremedi. Padişahın yetkilerine gerçekte bir sınırlama konulmamış, yürütme yetkisi yine onda toplanmıştı. Yasama yetkisi de padişahın denetimi altına alınmıştı. Ayrıca padişahın meclisi kapatma yetkisi de vardı. Üstelik,

⁴⁸ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının...,s.109.

⁴⁹ 12 Aralık 1876'da Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek ve Bulgaristan'ın durumlarının görüşüldüğü bir konferans toplanmış, önce batılı devletlerin bir anlaşmaya varmaları amacı ile İstanbul'da yapılmasına rağmen Osmanlı Devleti ilk toplantılara katılmamıştır. 23 Aralık 1876'da Osmanlı delegeleri de konferansa alındığında yeni padişah II. Abdulhamid tarafından Kanun-ı Esasi'nin kabul edildiği toplanarak ilan edilerek konferans üzerinde olumlu bir tesir yaratılmak istenmişse de o sırada çıkarları Rusya'nın tatmininden yana olan yabancı devletlerin delegeleri üzerinde fazla bir etki yaratmamıştır. Bkz. Ayfer Özçelik, Osmanlı Devleti'nin Çöküşü, Ankara 1993, s.78-79.

⁵⁰ Niyazi Berkes, İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz, İstanbul BTY, s.28.

⁵¹ Midhad Paşa, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış buhranlardan kurtulmasını, devlet düzeninde yapılacak yeni bir düzenlemeye bağlıyordu. Abdulhamid tahta çıktıktan sonra yayınladığı hatt-ı hümayunda Kanun-ı Esasi'ye değinmeden genel bir meclisin toplanacağını ilan etti. Abdulhamid en azından o günlerde meşruiyete taraftar görünüyordu. Midhad Paşa'nın hazırladığı proje, Abdulhamid tarafından daha geniş bir tabana dayanması amacı ile Said Paşa'ya tercüme ettirdiği Fransız anayasasını vükelaya dağıttı. Herkesin kendi görüşünü ilgili maddeler karşısını yazmasını istedi. 26 Eylül 1876'da ikiyüz kişinin iştiraki ile yapılan büyük şura toplantısında ulema tarafından meşveret fikrinin İslâmın temel prensiplerine uyduğu yolunda karar alınca, Abdulhamid tasarıyı hazırlama işini 8 Ekim'de komisyona havale etti. Komisyon önce meclisin, Mebuslar Meclisi ile Ayanlar Meclisi şeklinde olmasını kararlaştırdı. Daha sonra asıl tasarı üzerinde çalışmak üzere bir alt komisyon oluşturuldu. Alt komisyonda Namık Kemal, Ziya Paşa, Borsa komiseri Abidin Paşa, Sava Paşa, Ohannes ve Odyan efendiler bulunmaktaydılar. Tasarı padişaha sunulduktan sonra tartışmalar daha da alevlendi. Meşruiyetin geleceği ile ilgili endişeler açıkça dile getirildi. Dış politikadaki gelişmeler ve İngiltere'nin Rusya ile dirsek temasını artırması üzerine işler hızlandırıldı. Tersane konferansının varlık sebebini ortadan kaldırmak amacıyla II. Abdulhamid Midhad Paşa'yı sadrazamlığa getirip, vükale heyetine çıkmazın hemen sona erdirilmesi için talimat verdi. Durum son defa 22 Aralık'ta bir 'meclis-i has' toplantısında yeniden gözden geçirildi. Ertesi gün Kanun-ı Esasi törenlerle kabul edildi. Bkz. Büyük İslâm Tarihi XII, s.36-38.

1. Meşrutiyet halkın baskısı sonucu da ilan edilmemişti. Türk siyasal hayatındaki önemi, mutlakiyete indirilmek istenen ilk darbe olması ve daha sonraki anayasal gelişmelerin başlangıcını oluşturmasıdır.⁵²

1876 Anayasası'nın 8. maddesi vatandaşlıkla ilgilidir. Buna göre; "*Osmanlı tabiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur.*" Uyuşu din kavramından soyutlama anayasal kural haline gelmiştir. 11. maddede, devletin dini İslâm olmakla birlikte diğere dinlere ve mezheplere verilmiş olan imtiyazların devletin himayesinde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca devlet hizmetine girmek isteyen Osmanlıların Türkçe'yi bilmeleri şartı ile ehliyet ve kabiliyetlerine göre devlet hizmetine alınacakları ifade edildi. Bu anayasaya göre din, ırk, dil ayrımı gözetilmeyen yeni bir millet yaratılmak istenmişti. Seçimlerden sonra parlamanto, Mart 1877'de açıldı. II. Abdulhamid, Meclis'i açış konuşmasında bundan böyle bütün vatandaşların bir vatanın evladı olarak bir kanun himayesinde yaşayacaklarını, Osmanlı namını taşıyacaklarını ve bu namın tebaa arasında mevcut menfaatlerin devam ve muhafazasına şamil olacağını ümid ettiğini belirtti. Mebusların 180'i Müslüman, 60'ı ise Gayrimüslim idi. Gayrimüslim üyeler 14 ayrı lisan konuşuyor ama, Anayasa'ya uygun olarak biraz Türkçe biliyorlardı.⁵³

Meclis'in çalışmaları herkes için büyük bir sürpriz oldu. Osmanlıların çok geri olduğu ve parlamenter rejime intibak edemeyeceği yolundaki genel kanaat sarsıldı. Meclis'in ikinci evresi 13 Aralık 1877'de başlayıp 16 Şubat 1878'e kadar sürdü. Meclis'de 40 tane Hıristiyan ve 56 Müslüman Mebus vardı. Bu sırada 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı da bütün şiddeti ile sürmekte idi. Meclis, kanun tasarılarını bir kenara bırakarak hükümetin icraatlarını ve savaşın sevk ve idaresini görüşmeye başladı. Mebuslar açığa vurmamakla birlikte Abdulhamid'i kötü gidişten sorumlu tutmaktaydılar. Abdulhamid'in Kanun-ı Esasi'nin ruhuna aykırı olarak yaptığı atamaların karşısında Meclis tepki gösterince padişah, 14 Şubat 1878'de Meclis'i kapattı.⁵⁴

İlk önce Osmanlı Ordularının perişanlığı karşısında Ayastefanos Antlaşması Ruslarla imzalandı. Savaş sona ererken İstanbul Ermeni Patriği Varjebeyan, Eçmiyazin Katolikosluğu aracılığıyla Rus Çar'ından Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlılara geri vermemesini istemiş, bununla da yetinmeyerek savaş sonunda Ayastefanos'daki karargâhını gidip Grandük Nikola ile görüşmüş ve Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından ilhakını, bu olmazsa bölgeye Bulgaristan'a olduğu gibi muhtariyet verilmesini, bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanana kadar Rus ordusunun geri çekilmesini talep etmişti. Patriğin son talebi Ruslarca kabul edilmiş ve Ayastefanos Antlaşması'na 16. madde olarak girmiştir.⁵⁵

⁵² O. Sander, s.223.

⁵³ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı..., s.83-85.

⁵⁴ E. Z. Karal, VIII, s.237-240.

⁵⁵ Dokuz Soru ve Cavapta..., s.12.

Bu antlaşma ile Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarına kavuşurken, Tuna'dan Adalar Denizi'ne kadar büyük Bulgaristan kuruluyordu. Anadolu'da Ermenilerin istedikleri bölgelerde reformlar yapılmasını ve bölgenin Kürt ve Türkmen akınlarına karşı güvence altına alınmasını istiyorlardı. Ayastefanos Barışı büyük güçler tarafından kabul edilmedi ve İngiltere'nin araya girmesi ile Berlin'de yeni bir barış konferansı toplandı. Konferans 13 Temmuz 1878'de sona erdi.⁵⁶

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi yine Ermenileri ilgilendirmekte idi. Bu tamamen İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik yeni politikası gereği Ermenileri kendi tarafına çekmek için konulmuş olan bir madde idi.⁵⁷ Ermeniler de bahsedilen maddenin uygulanması halinde bunun kendilerini bağımsızlığa götüreceğine inanıyorlardı.⁵⁸ Amaca daha çabuk varmak için de Avrupa'nın pek çok şehir ve kasabalarında Türkiye, Kafkasya ve Mısır'da bir takım kurumlar kurdular. Bunların başlıcaları 1887'de Londra'da kurulmuş bulunan "British Armenio Commite", Almanya'da kurulmuş olan "Detsche Orient Mission", Kahire'deki "Ermeni Genel Hayır Birliği" ile Hınçak ve Taşnak komiteleridir. Bu son iki kuruluş Ermenileri kışkırtmakta ve tedhiş hareketlerini yöneltmekte çok ileri gitmişlerdi.⁵⁹ 1890'lı yıllarda Doğu Anadolu'da dış kaynaklı Ermeni isyanları görülmeye başlandı. II. Abdulhamid hatıralarında şunları yazar: "*Ermeni meselesi, Ermeniler meselesi değildir. Rahat bir yürekle söyleyebilirim ki, Ermeni kavmi Osmanlılığı en iyi benimsemiş, onu en iyi temsil etmiş kavimdir. Medeniyetimize hizmet etmişler, devletimizin bekasına çalışmışlar, hizmetleri ile ve sadakatleri ile mümtaz Osmanlılar çıkarmışlardır. Ermenilerin bizden hiç şikayetleri yoktu. Fakat Ruslar, Bulgaristan üzerindeki emellerine ulaşınca Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir parça daha koparmak için Ermenileri parmaklarına doladılar. Gönderdikleri ajanlarla önce papazları, öğretmenleri ele geçirdiler. Sonra da bunları macera düşkünü Ermenileri bizim aleyhimize çevirdiler.*"⁶⁰

Berlin Antlaşmasından sonra İngiltere, Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatları kontrol etmek amacı ile Sivas'a Albay Wilson, Erzurum'a Binbaşı Trotter, Van'a Yüzbaşı Clayton, Kayseri'ye Yüzbaşı Cooper'ı atamıştı. Bu kişiler gittikleri her yerde Ermeniler tarafından coşkun gösterilerle karşılanmaktaydılar. Bu durum Rusların gözünden kaçmıyordu. Bu gelişmeler sonucu, Rusya Ermenilerin kullanımını İngilizlere kaptırdığını görerek olayları perde arkasından takip etmeye başladı. İngiltere Hükümeti, Ermenilere muhtariyet verilirse Rusya'nın Kafkasya'dan aşağıya inmesine engel olacağını düşünüyordu. Ruslar, kendi yardımları ile kurulan Bulgaristan'ı İngiltere'ye kaptırdıktan sonra kurulacak bir

⁵⁶ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, İstanbul 1983, s.235-238.

⁵⁷ Büyük İslâm Tarihi XII, s.148.

⁵⁸ S. Kocabaş, s.45.

⁵⁹ S. Tansel, I, s.106.

⁶⁰ Abdulhamid'in Hatıra Defteri, (Yay. Haz. İsmet Bozdağ), İstanbul 1975, s.55.

Ermenistan'ı da kaptırmaktan korktukları için yeni politikalar tasarlamaya başlamıştı.⁶¹

Komitelerin ve din adamlarının kıskırtması sonucu ilk kıpırdanmalar başlayacak ve Van Gölü'nün güneybatısındaki Sason'da vergi yüzünden bir isyan çıkacaktı. Bu isyan devlet güçleri tarafından bastırıldıktan sonra olaylar Avrupa'ya oldukça abartılı olarak yansyacaktı. İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlıların teşkil ettiği tahkikat heyetine iştirak ederek işe müdahale ettiler. Yabancılar her zamanki gibi Osmanlı'yı haksız buldular. 11 Mayıs 1895'te Bab-ı âli'ye bir muhtıra vererek "Berlin Antlaşmasına göre yapılacak ıslahatın yerine getirilmesini, doğu vilayetlerine beşer sene süre ile valiler tayinini ve bunların seçilmesinde büyükelçilerin muvaffakatının alınmasını, mahalli unsurlardan karma jandarma teşkilini, halkın seçimiyle vilayet meclisleri kurulmasını, adli ve mali ıslahat yapılmasını istediler. II. Abdulhamid muhtırayı alınca derhal onu geri göndermek istedi. Fakat Hariciye Nazırı engel oldu. Bab-ı âli daha sonra muhtırayı veren devletler arasında tam bir anlaşma olmadığını görerek 3 Haziran 1895'te bu muhtırayı, padişahın hükümlanlık haklarına zıt olduğu gerekçesi ile geri çevirecekti. Olayların bu şekilde gelişmesi Ermenileri kızdırarak ve onların Bab-ı âliye yürümelerine sebep olmuş, ancak bu harekette devlet güçlerince bastırılmıştı.⁶²

Ermeniler, 1896'da Osmanlı Bankası'nı basarak, tarihte ilk kez ilgisiz sivillerin rehin alındığı terör eylemini gerçekleştirdiler.⁶³ Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki itibarı Ermeni meselesi yüzünden oldukça azalmışken, 1897'de Yunanistan'a Girit isyanı yüzünden savaş ilan ederek, onu bir kaç hafta içerisinde yenmesi ile kendine olan güveni aniden arttı. Osmanlı Devleti'nin kazandığı toprakları elinde tutmasına Avrupalı güçlerce izin verilmemiş ama Yunanistan, büyük bir tazminat ödeyerek bu isyana olan desteğini çekmek zorunda kalmıştı.⁶⁴

1877-78 Osmanlı-Rus savaşını bahane eden II. Abdulhamid, Meclis'i kapattıktan sonra ülkeyi otuzüç yıl boyunca sürecek olan istibdat yönetimi ile idare etmeye başladı. Ülkedeki ekonomik ve sosyal sorunlar gittikçe büyüdü. Bütün

⁶¹ "Yakın Doğu'da kayaya çarptığını anlayan Rus sömürgeciliği gözlerini Uzak Doğu'da yayılma imkânları aramaya çevirse, o zaman İngiltere'nin Çin üzerindeki nüfuzu tehlikeye girebilirdi. Bu nedenle Ermeni ıslahatı bahanesi ile Rusya'yı Osmanlı ülkesi ile meşgul edip, dikkatini Doğu Anadolu'da tutmak, bilhassa 1890'larda arzulanan bir İngiliz siyaseti olmuştu. Nasıl olsa ıslahat konusunun tartışılacağı uluslararası forumlarda diplomasi uzmanı bir İngiltere için Rusya'yı dizginlemek çok zor olmayacaktı. Yeter ki, Osmanlı Devleti yalnız başına Rusya ile karşı karşıya gelmesin." Bkz. Mîm Kemal Öke, Ermeni Sorunu, İstanbul 1996, s.121; S. Kocabaş, s.84-85.

⁶² Halil Metin, Türkiye'nin Siyasi tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, İstanbul 1997, s.77-78

⁶³ Georges de Maleville, 1915 Osmanlı-Rus-Ermeni Trajedisi, (Çev. Necdet Bakkaloğlu), İstanbul 1998, s.10.

⁶⁴ E. J. Zürcher, s.127.

olumsuzluklara rağmen bu dönemde eğitim alanında büyük atılımlar yapıldı.⁶⁵ İlk on yıl içerisinde Abdulhamid'in baskıcı yönetimine karşı Ali Suavi ve Kleantin Skalyeri'nin darbe teşebbüsleri dışında herhangi bir direnme görülmemiştir. Fikir bazında ise padişaha muhalif olan aydınların arasında Avrupa merkezli bir takım gruplaşmalar oluşmaya başladı. zamanla bu grupların liderleri idealist gençler arasında saygın bir yere gelmeye başladılar. Bunların arasında Ahmet Rıza Bey,⁶⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının en önemli etkenlerinden biri olarak "tolerans"ı göstermektedir. Hıristiyanların İslâm'ı yok etmek istediklerini ve imparatorluğu oluşturan unsurlara karşı uygulanan toleransı, milliyetçiliğe zemin hazırladığını, bölücülüğü arttırdığını ifade ederek azınlık sorununa değişik bir bakış kazandırmıştır.⁶⁷

Prens Sebahaddin⁶⁸ ise, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı merkezîyetçi sistemi eleştirerek, Türklerin çeşitli unsurlarla bir uyum içerisinde meydana getirecekleri sosyal bir dengenin sayesinde Doğu Sorunu'nun halledilebileceğini belirterek adem-i merkezîyeti savunuyordu.⁶⁹

Meşrutiyeti ikinci defa ilan ettirecek asli unsur böylece oluşumunu tamamlamak üzere idi. Başlangıçta fikir düzeyinde kalan bu kıpırdanışlar 1889'dan sonra eyleme dönüşmeye başladı. Askeri Tıbbiye'de başlayan örgütlü hareket İttihad Terakki'nin temeli olacaktı.⁷⁰

Ülke içerisinde bir otorite boşluğu vardı. Bu şartlar altında doğan İttihad ve Terakki, kısa zamanda ülkenin dört bir tarafında varlığını hissettirdi. Özellikle Makedonya'da oldukça güçlü idi. Bu şartlar altında cemiyet kutsallaştırılmış, ruhu

⁶⁵ "1867'den 1895'e kadar 28 yılda Rüşdiye ve buralarda okuyan öğrencilerin sayısı dört kat artmış bulunuyordu (33.469). Ama bu artışa rağmen Müslüman olmayanların Rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı iki kat fazla idi(76.359). Bkz. S. Akşin, s.37.

⁶⁶ "(1859-1930) I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ayan Meclisi başkanlığına seçildi. Amerikan mandacılığını destekleyen görüşleri benimsedi. Kurtuluş Savaşı sırasında Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey, savaşın kazanılmasından sonra yurda döndü." Bkz. Ekrem Uykucu, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul 1994, s.17.

⁶⁷ Ş. Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İstanbul 1996, s.185.

⁶⁸ "(1887-1940) İstanbul'da doğdu. Abdulmecid'in kızı Seniha Sultan ile Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğludur. Sarayda yetişti. II. Abdulhamid'e karşı çıkan babası ile Paris'e gitti. II. Abdulhamid'e karşı mücadele eden Jön Türklerle ilişki kurdu; onların içindeki bir grubun önderi oldu. Le Play ve Edmond Demoulin'sin sosyolojiye ilişkin yapıtlarını inceledi. Onların etkisinde kaldı. Jön Türkler için özel teşebbüs ve merkeze bağlı olmayan yönetim akımını yaymaya çalıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a geldi. prens Sebahaddin, düşüncelerini gerçekleştirmek üzere dernekler kurdu, bu konuda padişaha önerilerde bulundu. İttihad ve Terakki cemiyeti ile anlaşmazlığa düştü. Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinde adı karışınca Paris'e kaçtı (1913). I. Dünya Savaşı sonunda İstanbul'a döndü. 1920'de yeniden Avrupa'ya gitti...İsviçre'de öldü." Bkz. E. Uykucu, s.338

⁶⁹ Ş. Mardin, Jön Türklerin Siyasi..., s.294.

⁷⁰ Tevfik Çavdar, İttihad ve Terakki, İstanbul 1991, s.15.

devlet olmuştur. İttihat ve Terakki taraftarı olmamak vatani sevmemekle bir tutulmaya başlanacaktı.⁷¹

II. Meşrutiyet hareketi, İmparatorluktaki Türk ve Türk olmayan unsurların demokratik ve liberal bir anlaşma zemini içinde giriştikleri ilk ve son harekettir. Bu nedenle eylemin ön planındaki ideolojisi “Osmanlıcılık”tır. Bununla birlikte II. Meşrutiyet esas olarak Türk liberal-reformist aydınlarının ağır bastığı bir harekettir. Bu nedenle de bağrında Türk milliyetçiliğini taşımaktadır.⁷²

II. Meşrutiyetin, Reval görüşmelerinin ardından İttihatçı subayların etkisi ile ilanından⁷³ sonra azınlıklar alanında şu gelişmeler yaşandı: II. Meşrutiyet’in herkes için getirdiği eşitlik ilkesi ile birlikte imparatorluğu parçalamaktan kurtarmayı düşünüyordu. İttihat ve Terakki’nin 1890’daki cemiyet nizamnamesinin birinci maddesinde “*Hükümetin adalet, eşitlik ve hürriyet gibi bütün insanlığı ilgilendiren kavramları ihlal ederek Osmanlıları ilerlemeden mahrum kılan ve yabancı devletlerin iç işlerimize karışmasına ortam sağlayan idaresini İslâm ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadı ile kadın ve erkek bütün Müslümanlardan oluşan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur.*” İfadeleri yer almıştır.⁷⁴

1908’de toplanan yeni Meclis-i Mebusan 1876 Anayasası’nı hemen değiştirmemiştir. 19 Temmuz 1908 tarihli padişah hattı hümayununda Yurttaşların her biri hangi ırk ve mezhepten olursa olsunlar kişisel özgürlüklerine sahip olacakları ve ülkenin hukuk ve sorumluluğunda eşit oldukları ifade edilmiştir.⁷⁵

Meclis’deki gayrimüslim mebuslar, Osmanlılık fikrine sahip çıkıyorlardı. Ancak, Türk unsurunun yararına kendilerinin aleyhine bir konu görüşülürken bu kesim için Osmanlılık bir savunma aracı olurken, lehlerine bir durumda Kanun-i Esasi’de dahi olmayan teklifler getirmekten geri durmuyorlardı. Gayrimüslimler, II. Meşrutiyet döneminde kurulan hükümetlerden, Talat Paşa Kabinesi hariç hepsinde görev yapmışlardır. İttihat Terakki’nin Türkçü politikalarından memnun kalmayan gayrimüslimler de 14 Eylül 1908’e kurulan Ahrar Fırkası’na destek vermişlerdi. Bu fırkanın fesh olunmasından sonra İttihad-ı Anasır fikrini gerçekleştirdiğini savunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, gayrimüslimlerin ilgi duyduğu bir parti konumuna yükselecekti.⁷⁶

Yeni düzen ve onu hayata geçirenler, bütün iyi niyetlerine rağmen bir dizi problemle yüz yüze kaldılar. Temmuz 1908’in gönülleri coşturucu olaylarına karşı Avrupa ve Balkan Hıristiyanları’nın tepkisi, bu idealist insanların gözünde ancak tecavüz ve ihanet olarak tanımlanabilirdi. Avusturya, Bosna-Hersek’i ilhak etmekte

⁷¹ T. Z. Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, s.175.

⁷² B. Tanör, s.136.

⁷³ S. Akşin, s.43-44.

⁷⁴ T. Z. Tunaya, s.117.

⁷⁵ T. Çavdar, s.56.

⁷⁶ Ali Güler, Türkiye’de Gayrimüslimler, Ankara 1996, s.55-56.

gecikmedi. Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Girit, Yunanistan'a bağlılığını açıkladı. Türklerin Hıristiyan tebaası ve komşuları, çok uluslu bir Osmanlı Devleti'nin işlemezlliğini kanıtlamaya çalışırken, hükümetteki istikrarsızlıkta yeni problemleri beraberinde getiriyordu.⁷⁷

Meşrutiyet'in ilanından sonra Avrupa'da çalışan Ermeni komiteleri, siyasi suçlular, kaçaklar İstanbul'a dolmaya başladılar. Osmanlı Hükümeti, Ermeni düşünürlerden ileri gelenleri önemli memuriyetlere getirdi. İstanbul'da ve diğer illerde kütüphaneler ve kulüpler açtılar. Okullarda Türk ve Müslüman kavramlarına eskisinden daha fazla tavır almaya başladılar. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük, Ermeniler için ortaya şu sonucu koyuyordu: Bu ülkede iki ayrı dinden iki ayrı ulusa yer yoktur. Adana ve çevresinde bilinen iddialar dahilinde 1914 yılına kadar sürecektir olan isyanlar devleti zor durumda bırakacaktı.⁷⁸

İttihatçılar bir taraftan Meclis'deki siyasal tartışmalarla uğraşırken, muhalifler de boş durmuyorlardı. Bunlar yalnız Meclis'te değil dışarıda da örgütlenmişler, kendilerine taraftar toplamışlardı. Özellikle ordu tam olarak denetim altına girmemişti. Subaylar arasında eski düzene dönmeyi amaçlayanlar vardı. Sonuçta 31 Mart (13 Nisan 1909) gerçekleşti.⁷⁹ Hareketin ortaya çıktığı günlerde Adana ve çevresinde de belirtildiği üzere Ermeni isyanları etkin bir vaziyette idi. Bu olay Avrupa'da farklı şekilde, azınlıkların kıyımı olarak değerlendirilmekte idi. Meşrutiyet'in kurucuları 31 Mart olayının da yarattığı olumsuz etkileri silmek için bazı çabaların içerisine girdiler. Hareket Ordusu'nun isyanı bastırmasından sonra Enver Bey (daha sonra Paşa), çarpışmalarda ölen kişilerin mezarı başında yaptığı konuşmada birlik ve beraberliğin gücünü simgeleyen bir nutuk vererek, Osmanlılığın önemini vurguluyordu. Enver Bey, konuşmasında "Müslümanların ve Hıristiyanların yaşarken ve ölümlerinde, bundan böyle hiçbir ırk ve inanç ayırımı tanımaksızın, yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yanyana yattıklarını"⁸⁰ ifade etmekte idi.

31 Mart Vak'ası'ndan sonra II. Abdulhamid tahttan indirilerek yerine V. Mehmet Reşad geçti. 1876 Anayasası'nın bazı maddeleri görülen lüzum üzerine 1909'da değiştirildi. Anayasada Müslim, gayrimüslim ayrımı yapılmıyor ve mezhep imtiyazlarının korunacağı taahhüt ediliyordu. 11. Madde, devletin dininin İslâm olduğu belirtilmekle birlikte, mezheplere tanınan imtiyazların devletin taht-ı himayesinde olacağı ifade edilmekte idi. Vatandaşlar arasında eşitlik, 8-17 ve 20. Maddede açıklanmaktaydı. 17. Maddeye dayanılarak, 1909 sonbaharında gayrimüslimler de askere alınmaya başladılar.⁸¹ Ancak, gayrimüslimlerin askere alınmaları bir takım sorunları da beraberinde getirdi. Rum milletvekilleri Sadrazama

⁷⁷ B. Lewis, s.213.

⁷⁸ H. Metin, s.119-126.

⁷⁹ İlhan F. Akın, Türk Devrim tarihi, s.56.

⁸⁰ B. Lewis, s.216.

⁸¹ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının..., s.21.

müracaat edip: 'orduda yalnız Müslüman askerlerin ihtiyaçları düşünülmüş, Müslüman askerler için imam var ama Hıristiyanlar için Papaz yok. Müslümanlığı kabul edenlere mükâfat veriliyor.'⁸² diyerek huzursuzluklarını ifade ediyorlardı.

1912 yılında Meclis fesh edildi. Yeni seçimlerde İttihat ve Terakki, Meclis'te Türk, Rum, Ermeni ve Arap mebuslarla varlığını devam ettirdi. Balkan Devletleri ise, 13 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek, devletin Avrupa'daki eyaletlerinde reformlar uygulanırken 'ulusallık' ilkesine uyulmasını Hıristiyanların tüm meclislere kabulünü, cemaat okullarının devlet okulları ile aynı statüde değerlendirilmesini, Hıristiyanların oturdukları yerlere büyük devletlerce onaylanmış İsviçreli ya da Belçikalı valilerin atanmasını....vs yapılması imkânsız isteklerde bulundular. Bab-i âli istekleri reddederek Sırbistan ve Bulgaristan ile ilişkilerini kesti. Bu gelişmeler Balkan savaşlarının başlamasına sebep oldu. II. Balkan Savaşı'nın sonunda Bulgarlarla imzalanan İstanbul Anlaşması'na binaen Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan Bulgarlara diğer Hıristiyan unsurlara tanınan hak ve hürriyetlerin tanınacağı kabul edildi.⁸³

Yukarıda da belirtildiği üzere 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyeti ilan edilmişti. Buna göre tüm vatandaşlar milliyet, ırk ve dinlerine bakmadan, eşit haklı sayılmışlardı. Kişi için en önemlisi Osmanlı olmak, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun vatandaşı ve padişaha sadık kalmak idi. Fakat 'Osmanlı Olmak' yeterli olmadı. Hıristiyan halkların arzuları durdurulamadı. Bunlar canlarını feda etmek pahasına kendilerini milli hareketlere adanmışlardı. Osmanlı fikrinin iflâsı, Osmanlıları temelinde dini bir birlik düşüncesi yarattığı İslâmcılığa sevketti. İslâmcılığın baş propagandacısı da II. Abdulhamid olmuştu. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra inkılâp taraftarları vatandaşların eşitliği sloganı ile iktidara gelmişlerdi. Ama bu slogan da azınlıkların self-determination isteklerine engel olamamıştı.⁸⁴

Azınlıklar meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını hazırlayan temel sebeplerden birisi idi. XIX. ve XX. Yüzyılda yaşanan politik ve askeri olayların sebepleri arasında varlığını hep hissettirecekti. Azınlıklara verilen haklar daha sonra yeni imtiyazların habercisi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun karşısına dikilecekti. İmparatorluğun asıl yükünü çeken Türk unsuru bu kargaşa ortamında ihmal edilen bir unsur olarak Kurtuluş Savaşı'na kadar bu konumunu sürdürecekti. Gerçi II. Meşrutiyetle birlikte Türk Milletini konu alan çalışmalar hızlanmıştı. Ancak, azınlıklar sorununun çözümünde kilit rolü yine ulu önder Atatürk oynayacak, onun fikir ve eylemleri sonucu bu mesele gündemden çıkacaktır.

⁸² B. Eryılmaz, s.72.

⁸³ G. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının..., s.204.

⁸⁴ Rafael Muhammetdin, Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul 1998, s.25.